

Canonieke en apocriefe boeken

Uit “Het ontstaan van de Bijbel”, EO-uitgave 1979: hoofdstuk 5

We hebben nu de overlevering van de tekst zowel van het Oude als van het Nieuwe Testament gevolgd en gezien wat een wonderbaarlijk boek wij in handen hebben gekregen. Wij geloven dat het God Zelf is geweest die over Zijn Woord gewaakt heeft en op een heel bijzondere wijze (die in de verste verte haar weerga niet vindt in de klassieke literatuur) ons over een periode van 3400 jaar (en misschien wel duizenden jaren meer; zie de hoofdstukken 2 en 3) een Bijbel gegeven heeft die er op enkele details na nog net zo uitziet als toen de bijbelschrijvers hem schreven. Hoe belangrijk het is in te zien dat de Bijbel een goddelijk boek is, door Gods ingeving ontstaan en door Gods voorzienigheid overgeleverd, blijkt wel uit de twee kwesties die we nu moeten behandelen. Als de Bijbel een goddelijk boek is, zullen we immers niet alleen moeten letten op de goddelijke wijze waarop de Bijbel ons overgeleverd is, maar ook op de vraag wat de bijbelboeken dan wel onderscheidt van andere religieuze maar niet door God geïnspireerde boeken. Anders gezegd: welke boeken horen in de Bijbel thuis en welke niet? Wie bepaalt dat? Op welke gronden? Hoe is dat in de geschiedenis gegaan? Het antwoord op deze vraag geven we in twee fasen:

(a) in dit hoofdstuk 5 willen we laten zien dat bepaalde boeken *canoniek* verklaard werden (in de Bijbel werden opgenomen) omdat ze *goddelijk gezag* bleken te hebben;

(b) in hoofdstuk 6 willen we laten zien dat bepaalde boeken *goddelijk gezag* hebben doordat zij door God *geïnspireerd* (ingegeven) bleken te zijn. Deze drie termen moet men goed onderscheiden. Bepaalde boeken hebben niet alleen maar goddelijk gezag omdat ze in de Bijbel staan, maar ze zijn in de

Bijbel terechtgekomen omdat zij goddelijk gezag hebben. Zij zijn canoniek omdat zij gezaghebbend zijn, niet andersom.

Wat is canoniek?

Laten we nu eerst nagaan wat canoniek is, en vervolgens wat de kenmerken van canonieke boeken zijn. Het woord *canon* is via de Latijnse Vulgaat tot ons gekomen uit het Grieks, dat het weer ontleend heeft aan het Hebreeuwse woord *qaneh* dat “riet” betekent. Een riet werd gebruikt als “meetriet” (vgl. Ezechiël 40:3) en daardoor kreeg het woord ook de zin van “maatstaf, standaard”. In deze betekenis (“regel”) kwam het ook in het Nieuwe Testament terecht (o.a. Galaten 6: 16) en zo werd het woord aanvankelijk ook door de kerkvaders gebruikt. Origenes (184-254) sprak over de Schriften als de *canon* in de zin van de “regel voor geloof en leven”. Pas in de tijd van Athanasius (296-373) ging men het woord gebruiken zoals wij vandaag nog steeds doen, namelijk als een “lijst van goddelijk gezaghebbende boeken”. Men moet deze betekenissen, hoewel ze dicht bij elkaar liggen, wel onderscheiden. In de *actieve* betekenis is een boek canoniek omdat het een gezaghebbende “maatstaf” voor het geloofsleven is; in de *passieve* betekenis is een boek canoniek omdat het beantwoordt aan de “maatstaf” die bepaalt of een boek geïnspireerd dus gezaghebbend is. Maar dat deze betekenissen heel nauw verband met elkaar houden is duidelijk, want alleen geïnspireerde boeken hebben goddelijk gezag over geloof en leven.

Wat zijn nu precies de maatstaven waaraan geschriften in het verleden voldeden, zodat ze als “canoniek” beschouwd werden en dus in de Bijbel werden opgenomen? Het kan niet zijn eenvoudig omdat een Israëlitisch boek erg oud was (zoals Eichhorn stelde, 1780). Enerzijds werden zeer oude boeken niet in de canon opgenomen, zoals het Boek des Oprechten (Jozua 10: 13) en het Boek van de Oorlogen des HEREN (Numeri 21:14). Anderzijds hebben we al aangetoond dat boeken gewoonlijk direct (“op jonge leeftijd”) in de canon opgenomen werden. Het kan ook niet zijn dat de “gewijde” Hebreeuwse taal bepaalde of een boek canoniek was of niet (zo Hitzig, ± 1850). Enerzijds werden sommige oude geschriften in het gewijde Hebreeuws zonder meer door iedereen als niet-canoniek beschouwd. Anderzijds zijn er delen van de canonieke oudtestamentische boeken die in het Aramees gesteld zijn, namelijk Ezra 4:8-6:18; 7:12-26, Jeremia 10:11 en Daniël 2:4b-7:28.

Ook de opvatting dat overeenstemming met de Torah bepaalde of een boek canoniek was (zo Wildeboer, 1895), is ontoereikend. Natuurlijk stemmen alle bijbelboeken met de Torah overeen. Maar enerzijds zijn er nog heel wat andere boeken die met de Torah overeenstemmen en toch niet canoniek zijn. En anderzijds vertelt deze opvatting ons niet waarom de Torah zelf canoniek is. Al deze opvattingen bieden ons geen absolute maatstaf. Die maatstaf kan alleen zijn dat die boeken canoniek zijn die door God zijn geïnspireerd en met goddelijk gezag zijn bekleed. Niet de mensen, niet de leiders van het Jodendom of het christendom hebben de bijbelboeken officieel gezag verleend - zij konden alleen *erkennen* welke boeken dit gezag klaarblijkelijk *bezaten*. Nooit hebben welke leiders dan ook in het verleden, bij welk concilie dan ook, “bepaald” of “vastgesteld” welke boeken in de canon moesten worden opgenomen en welke niet. Zij konden (zo nodig) hoogstens officieel vaststellen welke boeken op grond van hun goddelijk gezag klaarblijkelijk tot de canon *behoorden*. Nogmaals: geen enkel boek is “maatgevend” (= canoniek) omdat het ooit door mensen in de canon is opgenomen - dat is eenvoudig een verwarring van de twee aspecten van het begrip “canon”. Een boek is alleen maatgevend omdat het overduidelijk door God met gezag bekleed is, dat is door God geïnspireerd is. Het enige wat in Gods voorzienigheid aan mensen werd overgelaten, was zulke goddelijk gezaghebbende boeken als zodanig te *herkennen*. Het is dit proces, de vaststelling welke boeken klaarblijkelijk van God kwamen en welke niet, dat wij door de eeuwen heen kort willen volgen. Maar eerst moeten we ons zorgvuldig rekenschap geven van de criteria volgens welke een boek als canoniek herkend kon worden.

Het profetisch criterium

Het belangrijkste criterium was ongetwijfeld het *profetische* respectievelijk *apostolische* karakter van een boek. Als iemand een erkende profeet van God was, dan was het voor iedereen duidelijk dat zijn geschriften niet waren voortgekomen uit de wil van een mens, maar door de ingeving van de Heilige Geest (2 Petrus 1:20,21). Gó d sprak tot de vaders door de profeten (Hebreeën 1:1). En als een boek geschreven was door een apostel van Jezus Christus, dan moest het als canoniek aanvaard worden (vgl. Galaten 1:1,8v., 11v.). Enerzijds is er geen enkel geval bekend van een werkelijk profetisch of apostolisch boek dat als niet-canoniek werd verworpen. Anderzijds werden boeken die dit kenmerk niet hadden, onmiddellijk door de gelovigen verworpen (2 Thessalonicenzen 2:2; vgl. ook 1 Johannes 2:18v.;

4:1-3; 2 Corinthiërs 11:13). In het Oude Testament vinden wij dus in feite, in deze betekenis, uitsluitend profetische boeken: eerst de vijf van Mozes die een profeet was (Deuteronomium 18:15, 18), dan de boeken van de vroege en late profeten (vermoedelijk geschreven door resp. Jozua, Samuël, Jeremia en Ezra; verder door Jesaja, Jeremia, Ezechiël en de 12 “kleine” profeten; zie hoofdstuk 3) en ten derde is er de groep van de “Geschriften”, die echter evenzeer profetisch zijn, ook al zijn zij niet altijd geschreven door mannen die van “beroep” profeet waren (bijv. de koningen David en Salomo en de politieke functionaris Daniël). Dat deze geschriften ook profetische boeken zijn, blijkt duidelijk uit het feit dat de oudste indeling van het Oude Testament niet driedelig (Wet, Profeten, Geschriften) maar tweedelig was. Tijdens en na de ballingschap sprak men van “de wet (van Mozes)” en “de profeten” (Daniël 9: 2, 6, 11; Zacharia 7:12; Nehemia 9:14, 29v.) en zo vinden we het ook bijna altijd in het Nieuwe Testament (Matthéus 5: 17v.; 22:40; Lucas 16:16,29, 31; 24:27; Handelingen 13:15; 24:14; 26:22). Het Oude Testament bestaat dus uitsluitend uit boeken, geschreven door mannen met een profetische roeping en gaven en daarom door God gedreven.

Ook de boeken van het Nieuwe Testament zijn geschreven door mannen met een speciale roeping en gaven, namelijk eerst en vooral de apostelen. Van de acht nieuwtestamentische schrijvers behoorden drie (Matthéus, Johannes en Petrus) tot de twaalf discipelen of apostelen van de Here Jezus (Lucas 6:13-15). Paulus was de grote apostel der heidenen die naast de twaalf door Christus geroepen werd (zie bijv. Romeinen 1:5; 2 Timótheüs 1:11). De brieveschrijver Jacobus, de broer van Christus, stond volgens Galaten 1: 19 ook als een apostel bekend; sommigen menen zelfs dat hij dezelfde is als Jacobus, de zoon van Alféüs (Matthéus 10: 3), dus ook één van de twaalf. De brieveschrijver Judas was een broer van Jacobus. Sommigen menen dat hij de in Lucas 6:16 genoemde apostel Judas is; in ieder geval behoorde hij tot het gezelschap van de apostelen (vgl. Handelingen 15:27). Hetzelfde gold voor de Evangelisten Marcus en Lucas; hoewel zelf niet apostelen genoemd, waren zij nauwe metgezellen en medewerkers van apostelen: Marcus van de apostelen Petrus (vgl.

1 Petrus 5:13) en Paulus (2 Timótheüs 4:11 ; Filémon vs. 24) en Lucas van Paulus (dezelfde verzen). Apostolisch *auteurschap* was trouwens ook niet doorslaggevend voor het canonieke karakter van een boek; de christelijke kerk is gebouwd op het fundament van de apostelen én (nieuwtestamentische) profeten (Efeziërs 2:20; vgl. 3:5). Dus mannen die, hoewel geen apostelen, toch een profetische roeping hadden, hebben mede het fundament gevormd. Hun boeken hebben geen apostolische auteurs, maar wel apostolisch gezag en apostolische instemming. Juist vanwege dit noodzakelijke profetische karakter van een bijbelboek werd de tweede brief van Petrus lange tijd met veel aarzeling als canoniek beschouwd. Pas toen de kerkvaders overtuigd waren dat het geen vervalsing was maar werkelijk door Petrus was geschreven (vgl. 2 Petrus 1:1), kreeg het een vaste plaats in de canon.

Het gezagscriterium

Soms was de roeping van een profeet niet direct duidelijk of was de schrijver van een boek onzeker, zoals bij de brief aan de Hebreeëen. In dat geval ging een tweede criterium sterk meespreken, namelijk het goddelijk gezag van een boek. Elk bijbelboek spreekt op gezaghebbende toon en direct namens God; talloze malen gebeurt dit zelfs met een uitdrukkelijk: “Zo spreekt de HERE”, of: “Het woord des HEREN kwam tot mij”, of: “De HERE sprak tot mij”. In de historische boeken vinden we gezaghebbende uitspraken over, wat God gedaan heeft, in de onderwijzende boeken vinden we gezaghebbende uitspraken over wat gelovigen moeten doen. De nieuwtestamentische boeken worden duidelijk gesteund door apostolisch gezag, maar dit is afgeleid gezag: uiteindelijk is er maar één absolute gezagsinstantie, namelijk de HERE zelf. Het is het gezag van de HERE dat de apostelen en profeten uitoefenen (vgl. 1 Corinthiërs 14:37; Galaten 1:1, 12).

Het is niet altijd gemakkelijk werkelijk goddelijk gezag te herkennen. Sommige apocriefe boeken claimen ook gezaghebbend te zijn, maar dat is geen absoluut criterium, zoals het profetische karakter van een boek dat wél is. Daarom werden sommige boeken die beweerden goddelijk gezag te hebben op andere gronden toch verworpen. Bij andere boeken was het juist andersom: het bleek niet direct duidelijk dat zij met goddelijk gezag spraken. Een voorbeeld daarvan was het boek Esther, waarin immers zelfs de náám van God ontbreekt. Pas toen het algemeen duidelijk was dat Gods bescherming over Zijn volk en daarmee Zijn plannen en bedoelingen met Zijn volk juist heel duidelijk in het boek gevonden worden, kreeg het boek een plaats in de oudtestamentische canon. Trouwens, het feit dat over bepaalde boeken aarzeling bestond, hoeft ons niet te verontrusten, maar wijst er juist op dat Gods volk niet klakkeloos maar met zorg en onderscheidingsvermogen te werk ging. Tenzij men overtuigd was van het goddelijk gezag van een boek, werd het verworpen. Dit was de taak én de bekwaamheid van Gods volk. De godvrezende joden en christenen waren heus niet altijd briljante personen, maar zij hadden wél de bekwaamheid goddelijk gezag te herkennen. Toen Christus de Farizeeën vroeg of Johannes de Doper doopte op grond van gezag van mensen óf van God en dezen beweerden dat zij dat niet wisten, wilde Hij ook niet zeggen op grond van welk gezag Hij handelde. Met andere woorden: als mensen geen goddelijk gezag kunnen herkennen wanneer het tot hen komt, dan zal geen enkel argument of teken hen overtuigen.

Andere criteria

Er zijn nog enkele andere criteria voor het canonieke karakter van een boek, die vooral een rol gaan spelen wanneer het profetische en/of gezaghebbende karakter van een boek niet direct duidelijk zijn, zoals in het genoemde geval van Esther. Een derde criterium is namelijk de *geestelijke kracht* van een boek. “Het woord Gods is levend en krachtig” (Hebreeëen 4:12), vandaar dat de geïnspireerde Schriften iemand wijs kunnen maken tot zaligheid door het geloof in Christus Jezus en nuttig zijn om te onderrichten, te weerleggen, te verbeteren en op te voeden in de gerechtigheid (2 Timótheus 3:15-17). Petrus spreekt van het “levende en blijvende woord van God” en vergelijkt het met “redelijke, onvervalste melk” (1 Petrus 1:23; 2:2). Werkelijk canonieke boeken hebben dus het kenmerk dat zij opbouwend, stichtelijk en levensvernieuwend zijn. Dit kenmerk is niet altijd even duidelijk; pas toen bleek dat het Hooglied ook een duidelijk geestelijke betekenis had, behield het zijn plaats in de canon.

Een vierde kenmerk van canonieke boeken is hun *feitelijke en leerstellige juistheid*. Dit criterium werd vooral in negatieve zin gebruikt: elk boek dat in het licht van vroegere openbaringen kennelijk

inhoudelijke onjuistheden bevatte, werd als niet-canoniek verworpen, op grond van de simpele overweging dat Gods woord waar en consequent moet zijn. Het boek Judith zit bijvoorbeeld vol historische nonsens; andere boeken bevatten de totaal onbijbelse aanbeveling om tot de doden te bidden. Bevatte een boek géén onjuistheden, dan was daarmee natuurlijk nog lang niet gezegd dat het canoniek was; maar bevatte het die wel, dan kon het zonder meer verworpen worden. Vandaar dat de Bereeërs de leer van Paulus nauwgezet toetsten aan de Schriften, om na te gaan of zijn nieuwe leer in overeenstemming was met de oude openbaringen (Handelingen 17:11), zodat zij “het gepredikte woord Gods” konden aannemen, “niet als een woord van mensen, maar, wat het inderdaad is, als een woord van God” (vgl. 1 Thessalonicenzen 2:13). Juist vanwege hun leerstellige dwalingen en historische onwaarheden werden veel apocriefe boeken verworpen, ook al spraken zij vaak met veel gezag.

Tenslotte is er het criterium van de *oorspronkelijke aanvaarding* van een boek. Hoe werd een geschrift ontvangen door de personen aan wie het in eerste instantie gericht was? Zij waren toch bij uitstek in staat om het al of niet als Gods woord te herkennen. Daarom trachtten latere generaties te weten te komen of en hoe een boek oorspronkelijk was ontvangen en verzameld door de eerst geadresseerden. Daar communicatie en transport in die tijden gebrekkig waren, kostte het vaak veel tijd en moeite hierover informatie te krijgen. Dit was één van de voornaamste redenen waarom het zo lang duurde voordat bepaalde nieuwtestamentische boeken algemeen als canoniek werden erkend. Bovendien werd ook dit criterium vooral negatief gebruikt: was een boek niet door de eerst geadresseerde gelovigen direct en algemeen aanvaard, dan werd het zonder meer verworpen. Maar omgekeerd betekende het feit dat een boek door bepaalde gelovigen op een bepaalde plaats aanvaard werd, niet zonder meer dat het dus een geïnspireerd boek was. In latere generaties gaven sommige christenen die niet goed geïnformeerd waren over de oorspronkelijke aanvaarding of afwijzing van een boek, een plaatselijke en tijdelijke erkenning aan boeken die in feite niet-canoniek waren, totdat zij opheldering kregen over hun verkeerde standpunt.

De noodzaak van een canon

Het laatste punt toont op zichzelf al aan hoe belangrijk het was tot een algemene aanvaarding van de werkelijk canonieke boeken te komen, opdat er in dat opzicht een eenheid in de christelijke kerk zou komen. Ten aanzien van de canon van het Oude Testament was dit probleem veel minder groot geweest, omdat de Israëlieten een kleine en hechte gemeenschap vormden en hun boeken aanvankelijk een kleine verspreiding hadden. Voor hen ontstonden op dit punt pas problemen nadat Jeruzalem in 70 n. Chr. verwoest en de joodse gemeenschap verstrooid was. Mede doordat veel christelijke geschriften begonnen te circuleren, ontstond voor de joden de noodzaak tot een formele uitspraak over de oudtestamentische canon te komen, zoals die inderdaad naderhand in de Talmoed werd vastgelegd. Voor de wijd en zijd verspreide christenen was de noodzaak van een formele vaststelling van de nieuwtestamentische canon nog veel groter. Daarvoor waren drie redenen:

(a) Een *leerstellige* reden: in ± 140 n. Chr. kwam de dwaalleraar Marcion naar Rome, verkondigde daar een nieuwe leer en kreeg al gauw veel aanhangers. Hij verwierp zonder meer het hele Oude Testament en stelde een sterk verkorte canon van het Nieuwe Testament op, die alleen uit het Lucas-Evangelie en de brieven van Paulus (behalve die aan Timótheüs en Titus) bestond, welke hij bovendien naar eigen inzichten veranderde! Daardoor ontstond voor de kerkvaders de noodzaak, niet een alternatieve canon op te stellen, maar openlijk aan te duiden welke de tot dusver algemeen aanvaarde canon was; alle christenen moesten weten op welke boeken zij zich konden beroepen.

(b) Een *kerkelijke* reden: op veel plaatsen, met name in de oosterse gemeenten, werden boeken voorgelezen die vaak hoog gewaardeerd werden, maar beslist twijfelachtig waren. Ook nadat zij als niet-canoniek waren afgewezen, werden bepaalde boeken die van opbouwende aard waren, nog in de gemeenten voorgelezen; vandaar dat zij in sommige oude handschriften zoals de Codex Sinaiticus (zie hoofdstuk 4) voorkomen. Maar wel moest duidelijk worden vastgesteld welke stichtelijke boeken canoniek waren en welke niet; dit mede met het oog op de vraag welke boeken in de vreemde talen van gekerstende volken moesten worden vertaald.

(c) Een *wereldlijke* reden: toen in 303 n. Chr. de laatste grote christenvervolging in het Romeinse Rijk uitbrak, beval keizer Diocletianus alle nieuwtestamentische Schriften te vernietigen. Daartoe

moesten de gemeenten al hun heilige boekrollen inleveren, maar deze beschouwden zo'n inlevering als regelrechte afval van God en probeerden de autoriteiten af te schepen door andere christelijke, niet-canonieke boeken in te leveren in de hoop dat de politie het verschil niet zou zien. Op deze manier beseften de vroege christenen het praktische onderscheid tussen canonieke en niet-canonieke boeken beter en werd dit in de hele christenheid meer bekend.

De oudtestamentische canon

We hebben nu de criteria en de noodzaak van een canon (formele lijst van geïnspireerde boeken) gezien; nu komt de vraag welke getuigenissen wij hebben dat wij in onze Bijbel inderdaad de juiste canon hebben. Wat het Oude Testament betreft hebben we al gezien (hoofdstuk 3) dat omstreeks de tijd van Nehemia en Maleachi (± 400 v. Chr.) de Hebreeuwse canon compleet was met zijn 24 (naar onze telling 39) boeken. Voor de christen is het belangrijkste bewijsmateriaal voor de omvang van deze canon te vinden in het Nieuwe Testament. Het citeert bijna alle oudtestamentische boeken als gezaghebbende Schriften (zie hoofdstuk 6); dit geldt ook voor de *Ketubhim* (of "Geschriften"; zie hoofdstuk 3) waarvan sommigen menen dat die pas veel later officieel in de canon zijn opgenomen. De enige boeken die niet geciteerd worden, zijn Richteren-Ruth, Kronieken, Esther en Hooglied; er worden echter wel gebeurtenissen uit Richteren (Hebreeën 11:32) en Kronieken (2 Kronieken 24:20v.; Matthéüs 23:35) als authentiek aangehaald, terwijl Christus Zich in Matthéüs 9:15 met duidelijke verwijzing naar het Hooglied als bruidegom voorstelt. Daartegenover wordt wel een enkele maal in het Nieuwe Testament een misschien in een apocrief boek vermeld voorval gezaghebbend aangehaald (zie 2 Timótheus 3:8; Judas vs. 9, 14), maar niet rechtstreeks, nimmer als Schrift, nooit met de idee dat het aangehaalde werk zelf gezaghebbend zou zijn. Zoals we gezien hebben bevestigt het Nieuwe Testament ook de driedeling (Wet, Profeten, Geschriften) van het Oude Testament (Lucas 24:44), waarbij de laatste twee delen overigens meestal als "profeten" worden samengevat (zie boven). In veel opzichten bekritiseerde de Here Jezus de joodse traditie, maar nooit verschilde Hij met de religieuze leiders van mening over de canon van de Hebreeuwse Bijbel (zie Johannes 10:31-36).

De eerste vermelding van een driedelige indeling van het Oude Testament vinden we in het voorwoord dat de Griekse vertaler (de kleinzoon van de Hebreeuwse schrijver) van het apocriefe boek Jezus Sirach in 132 v. Chr. aan het boek toevoegde. Hij spreekt enkele malen over de wet, de profeten en de "overige boeken". Er was kennelijk al een duidelijk besef van de Hebreeuwse canon, zoals we ook aantreffen bij Philo, de geleerde jood in Alexandrië in de tijd van Christus. Hij erkende het gezag van de heilige boeken en beschouwde de apocriefe boeken niet als gezaghebbend; dit wijst erop dat, hoewel deze boeken opgenomen waren in de Septuaginta (de Griekse vertaling van de Alexandrijnse joden; zie hoofdstuk 2), zij door hen niet werkelijk als canoniek beschouwd werden.

Belangrijk is het getuigenis van Flavius Josephus, een andere geleerde jood, tegen het eind van de eerste eeuw. In zijn werk *Tegen Apion* (1:8) maakt hij duidelijk dat de joden slechts 22 boeken als goddelijk gezaghebbend beschouwden en dat de joodse boeken die vanaf de tijd van koning Artaxerxes (dus van Nehemia) geschreven waren, dit gezag niet hadden omdat er toen geen exacte opvolging van profeten meer was. Hij bevestigt dus dat de canon chronologisch met het boek van Maleachi was afgesloten; hetzelfde getuigt de Talmoed. Het is interessant dat Josephus van 22 boeken spreekt (waarschijnlijk overeenkomstig het aantal letters van het Hebreeuwse alfabet) en daarin vijf boeken van Mozes onderscheidt, 13 profetische boeken en vier boeken met lofprijzingen en leefregels. In hoofdstuk 3 hebben we de 24 boeken van de Hebreeuwse canon opgesomd; wellicht kwam Josephus op 22 door Ruth en Klaagliederen als aanhangsels van Richteren resp. Jeremia te beschouwen. Met zijn groep van vier boeken heeft hij kennelijk de Psalmen, Spreuken, Prediker en Job óf Hooglied bedoeld; de overige rekt hij tot de profetische boeken. Volgens hem is dus ook Daniël een profetisch boek; reken daarbij de vondst van een vroeg fragment van Daniël onder de Dode Zeerollen (hoofdstuk 3) en de verwijzing van Christus naar Daniël de profeet (Mathéüs 24:15), en weinig blijft over van de bewering van sommige critici dat Daniël slechts een laat (2e eeuw v. Chr.) en niet-profetisch boek is.

Dit laatste punt is belangrijk, omdat de groep van de "Geschriften" (het derde deel van de Hebreeuwse canon waartoe ook Daniël gerekend wordt) soms beschouwd wordt als een veel latere en twijfelachtige toevoeging aan de canon. We hebben echter gezien dat (a) deze geschriften evenzeer

als profetische boeken beschouwd worden (vgl. bijv. Lucas 24:27 met vs. 44 en de aanduiding van de Psalmen als “wet” en “Schrift” in Johannes 10:34-36), dat (b) reeds zowel Jezus Sirach’s kleinzoon als het Nieuwe Testament en Josephus ook de “Geschriften” als canoniek beschouwen, en dat (c) Josephus er de Talmoed duidelijk stellen dat met Maleachi de canon voltooid was (toen behoorden dus ook reeds de “Geschriften” tot de canon). De Talmoed leert dat de profeten profeteerden tot op de tijd van Alexander de Grote, dat daarna de Heilige Geest van Israël week en dat dus de boeken van Jezus Sirach en alle andere uit die tijd niet-canoniek zijn.

De voornaamste reden dat sommigen niettemin geloven dat de “Geschriften” in de tijd van Christus nog niet compleet en/of canoniek waren, is dat wij berichten hebben over rabbijnse debatten betreffende sommige van die geschriften in de plaats Jamnia rond het jaar 90 n. Chr. Er werden bezwaren geopperd tegen Spreuken, Prediker, Hooglied en Esther, maar die werden alle weerlegd. Men heeft soms wel van een Concilie van Jamnia gesproken, waar deze boeken officieel in de Hebreeuwse canon zouden zijn opgenomen, maar dit is niet juist. Ten eerste was het helemaal geen concilie van gezaghebbende joodse leiders maar alleen een vergadering van geleerden. Ten tweede werden er geen boeken in de canon ópgenomen, maar alleen boeken bediscussieerd die zich allang in de canon bevonden, en werden er geen boeken uit de canon verwijderd die tevoren wel waren aanvaard. Het werk van de rabbijnen in Jamnia leidde tot de informele bevestiging van de canon, niet de opstelling ervan.

De oudst dateerbare christelijke canon van het Oude Testament werd opgesteld door Melito, bisschop van Sardis (± 170 n. Chr.), naar zijn zeggen op grond van zorgvuldig onderzoek tijdens zijn reis door Syrië. Deze lijst, die door Eusebius in zijn *Kerkgeschiedenis* werd opgenomen, omvat (als wij aannemen dat Melito de Klaagliederen onder Jeremia en Nehemia onder Ezra rekende) alle oudtestamentische boeken op Esther na (dat kennelijk in Syrië minder bekend was). Een lijst uit diezelfde tijd, vermeld op een manuscript dat bewaard wordt in de Bibliotheek van het Griekse Patriarchaat in Jeruzalem, noemt de hele Hebreeuwse canon; alleen Klaagliederen wordt niet genoemd maar werd waarschijnlijk als een aanhangsel bij Jeremia beschouwd. De grote Griekse bijbelgeleerde Origenes (1e helft 3e eeuw) vermeldt de volledige oudtestamentische canon, maar noemt daarbij ook de apocriefe “Brief van Jeremia”. Ook Athanasius gaf in 367 een lijst uit, waarin hij Esther (dat hij apocrief noemt) weglaat en Baruch (incl. de “Brief van Jeremia”) toevoegt. De Latijnse bijbelgeleerde Hieronymus (± 400) geeft ons in zijn voorwoord tot zijn commentaar op Daniël precies dezelfde canon als wij kennen.

De nieuwtestamentische canon

We hebben al gezien dat de uiteindelijke vaststelling van wat nu precies de canon van het Nieuwe Testament omvatte, heel wat langer duurde dan die van het Oude Testament, vanwege de enorme verspreiding en de gebrekkige communicatie van de vroege christenen. Maar reeds de allervroegste kerkvaders (de “apostolische vaders” zoals Ignatius en Polycarpus; begin 2e eeuw) waren zich bewust van het verschil tussen hun geschriften en die van de apostelen. Ignatius schrijft in een brief: “Ik wens u niet te bevelen zoals Petrus en Paulus: zij waren apostelen”. En in Pseudo-Barnabas en 2 Clemens worden reeds woorden uit Matthéus als Heilige Schrift aangehaald. Justinus Martyr (± 150) deelt ons mee dat in de gemeentelijke bijeenkomsten de “gedenkschriften die Evangelieën genoemd worden” en de “gedenkschriften, van de apostelen” gelezen werden, naast de “geschriften van de profeten”. We horen echter nog niet welke Evangelieën en apostolische boeken dit zijn.

Vanaf Irenaeus (± 180) krijgen we meer duidelijkheid. Hij was een leerling van Polycarpus, de discipel van Johannes, en werd bisschop van Lyon. Uit zijn geschriften blijkt dat de vier Evangelieën, de Handelingen, de brieven van Paulus (incl. Filémon?), 1 Petrus, 1 en 2 Johannes en de Openbaring als canoniek aanvaard waren, maar o.a. Jacobus en Hebreëën vallen er nog buiten. Vooral opvallend is het feit dat de idee van een viervoudig Evangelie kennelijk in de hele christenheid reeds als een absoluut vaststaand gegeven beschouwd werd (vgl. hoofdstuk 4 over het *Diatessaron* van Tatianus). Tertullianus (± 200) kent de vier Evangelieën, de Handelingen, 13 brieven van Paulus, 1 Petrus, 1 Johannes, Judas en de Openbaring. Interessant is uit die tijd de *Canon Muratori*, een lijst van nieuwtestamentische boeken uit Rome (eind 2e eeuw), genoemd naar de antiquair die hem ontdekte (1740). Het is kennelijk een orthodox protest tegen de genoemde “canon” van Marcion en omvat de vier Evangelieën, de Handelingen, 13 brieven van Paulus, Judas, twee brieven van Johan-

nes en de Openbaring. De “Openbaring van Petrus” wordt niet geheel geaccepteerd en de “Pastor” van Hermas wordt als niet-canoniek afgewezen. Het is vreemd dat onder andere Hebreëen en 1 Petrus ontbreken, maar men heeft wel gemeend dat het manuscript niet volledig is en daarom vroeger deze boeken vermeld kan hebben.

Het gebrek aan communicatie tussen Oost en West blijkt heel opmerkelijk uit de vroegste antieke vertalingen. De (westerse) oud-Latijnse vertaling bevat enkele boeken niet die vooral in het Oosten circuleerden (Hebreëen, Jacobus, 1 Petrus), terwijl de (oosterse) oud-Syrische vertaling enkele boeken mist die vooral in het Westen bekend waren (2 en 3 Johannes, Judas, Openbaring). Het duurde geruime tijd voordat de ontbrekende boeken over en weer bekend geworden waren, maar samen omvatten deze twee oudste Bijbels de hele nieuwtestamentische canon (op 2 Petrus na; zie onder). Zoals men kan verwachten vinden we de vroegste volledige vermelding van de hele canon tussen de uitersten (Rome en Syrië) in. Origenes (± 230) in Egypte geeft de volledige lijst als zijnde alom door de christenen erkend, waarbij naar zijn zeggen alleen Hebreëen, 2 Petrus, 2 en 3 Johannes, Jacobus en Judas door enkelen in twijfel getrokken worden; hij weerlegt dit echter zelf en stelt uitdrukkelijk dat Hebreëen door Paulus geschreven is. Eusebius (± 340) in Caesaréa vermeldt dezelfde canon en noemt (op Hebreëen na) dezelfde door enkelen betwijfelde boeken. Cyrillus van Jeruzalem (± 370) beschouwt al de ons bekende boeken als canoniek behalve de Openbaring. De oudst bekende volledige lijst van de 27 nieuwtestamentische boeken is die van Athanasius, bisschop van Alexandrië, vermeld in zijn paasbrief van het jaar 367. Kort nadien zien we hoe in het westen dit zelfde gebeurt door Hieronymus en Augustinus (± 400), en hoe de canon officieel bekrachtigd wordt tijdens de Concilies van Hippo (393) en Carthago (397 en 419). Daarbij wijzen we er nog eens nadrukkelijk op, dat deze concilies niet beslisten welke boeken in de canon moesten worden ópgenomen, maar alleen officieel uitspraken welke boeken reeds sinds jaar en dag algemeen als canoniek beschouwd wérden.

De door sommigen betwiste boeken

We hebben nu gezien dat zowel wat het Oude als het Nieuwe Testament betreft de meeste boeken meteen, maar sommige met enige aarzeling als canoniek beschouwd werden. De boeken die door allen direct aanvaard werden, noemt men de *Homologoumena* (“eenstemmig erkend”). De boeken die door allen direct verworpen werden, noemt men de *Pseudepigrapha* (“met vals opschrift; onecht”). De boeken die door sommigen betwist werden, noemt men de *Antilegomena* (“tegensproken; betwist”). De boeken die door sommigen aanvaard werden, noemt men de *Apocrypha* (lett. “verborgen; geheimzinnig”; later: niet-canoniek, “apocrief”). Op de laatste drie groepen zullen we nu kort ingaan.

Laten we beginnen met de *Antilegomena*, dus die bijbelboeken die korte tijd door enkelen betwist werden. Dat wil niet zeggen dat hun plaats in de canon minder zeker is dan die van andere boeken; integendeel, we hebben proberen aan te tonen dat álle bijbelboeken oorspronkelijk direct als canoniek aanvaard werden, zeker door hen aan wie zij in eerste instantie gericht werden. In alle gevallen was het pas veel later dat er twijfel rees over het canonieke karakter van sommige boeken. In het Jodendom gebeurde dit door de opkomst van bepaalde rabbijnse scholen, in het christendom rees de twijfel, wanneer boeken die in andere delen van de wereld ontstaan waren en gecirculeerd hadden, elders niet direct als authentiek herkend werden. In totaal gaat het om vijf oud- en zeven nieuwtestamentische boeken:

(a) *Esther* werd als werelds beschouwd, vooral vanwege het ontbreken van de naam van God. Een mogelijke reden daarvoor is dat de Perzische joden (die geweigerd hadden naar Palestina terug te keren) niet binnen de lijn van Gods verbondsbetrekkingen vielen. Anderzijds wordt in hoofdstuk 4:14 rechtstreeks op de voorzienigheid en hulp van God gezinspeeld; ook wordt er een religieuze vasten gehouden en Esther toont een groot geloof (4:16). In feite is het boek juist een machtig getuigenis van Gods verlossing t.b.v. Zijn volk een verlossing die nog steeds de basis vormt voor het joodse Purimfeest (9:26-28).

(b) *Spreuken* werd door enkelen betwist omdat het tegenstrijdige uitspraken zou bevatten (zie 26:4, 5) - een bewering die heel gemakkelijk weerlegd werd.

- (c) *Prediker* werd als te sceptisch beschouwd (zie bijv. 1:1, 9, 18), doordat men niet het uitgangspunt van de schrijver begreep, die trachtte voldoening te vinden in de dingen “onder de zon” en daar natuurlijk niet in slaagde (zie 7:23-29) - totdat hij leerde de dingen van Gods kant te bezien (11:9; 12:1) en tot zijn “slotwoord” kwam: “Vrees God en onderhoud Zijn geboden” (12:13).
- (d) *Hooglied* werd door sommigen als te zinnelijk beschouwd - maar dan moet men wel de ogen gesloten hebben voor de zuiverheid van het boek, de voortreffelijkheid van de huwelijksliefde die erin geprezen wordt en de geestelijke strekking van het boek die er vanaf het begin in herkend is.
- (e) *Ezechiël* werd door enkelen als tegenstrijdig met de wet van Mozes gezien, maar ook dat bleek een kwestie van interpretatie en kon worden rechtgezet.
- (f) *Hebreeën* werd een tijdlang betwist vanwege de anonimiteit van het boek en omdat sommige kettters er bepaalde dwaalleringen uit schenen te halen, tot men inzag hoe misplaatst dit was en men ervan overtuigd raakte dat Paulus de schrijver van het werk was.
- (g) *Jacobus* werd in het Westen met aarzeling ontvangen zolang niet duidelijk was dat de schrijver inderdaad de bekende apostolische voorganger uit Jeruzalem was en de inhoud ervan (“rechtvaardiging op grond van werken?”) niet in strijd was met de leer van Paulus - hetgeen door latere kerkvaders werd aangetoond, al had zelfs Luther nog moeite met het boek.
- (h) *2 Petrus* was het meest betwiste nieuwtestamentische boek, voornamelijk vanwege het verschil in stijl met 1 Petrus en vandaar de twijfel aan het auteurschap. Een tijdlang meende men zelfs dat het boek een 2e-eeuwse vervalsing was, maar dit is weerlegd door (a) aanhalingen uit dit boek door Clemens van Rome (1e eeuw), (b) literaire overeenkomst met Qumran-werken (zie hoofdstuk 3) wat het boek vóór 80 n. Chr. dateert (Albright), en (c) het feit dat 2 Petrus al hoog gewaardeerd werd door de 3e-eeuwse Koptische christenen blijkens het Bodmer-handschrift P72 (zie hoofdstuk 4). We kunnen hier niet uitvoerig op de auteur ingaan, maar mét een autoriteit als Donald Guthrie geloven wij dat er onvoldoende reden is aan Petrus’ auteurschap te twijfelen; het stijlverschil met een literair meesterwerk als 1 Petrus ligt misschien daarin dat Petrus bij deze laatste brief de medewerking van Silvánus had (zie 5:12).
- (i, j) *2 en 3 Johannes* werden niet overal direct aanvaard omdat zij wat anoniem leken en aanvankelijk een beperkte circulatie hadden; maar hun stijl en boodschap komen duidelijk met 1 Johannes overeen, en niemand zou in de 1e eeuw de gelovigen in Klein-Azië onder de intieme naam “de oudste” hebben durven aanschrijven behalve de grote apostel Johannes.
- (k) *Judas* werd door enkelen betwist vanwege zijn verwijzingen naar apocriefe of pseudepigrafische werken; maar de meeste vroege kerkvaders beseften kennelijk dat wel de aangehaalde informatie maar niet de werken zelf waaraan die informatie ontleend was, als gezaghebbend werden gepresenteerd en dat de verwijzingen niet wezenlijk verschilden van Paulus’ buitencanonische informatie (bijv. 2 Timótheus 3:8).
- (l) *Openbaring* was één van de eerste als goddelijk gezaghebbend aanvaarde boeken (Hermas, Papias, Irenaeus; 2e eeuw), maar was anderzijds het langst bediscussieerde boek, tot ver in de 4e eeuw, vooral weer door allerlei dwaalleringen die bepaalde sekten aan het boek verbonden. Nadat deze weerlegd waren, was de plaats in de canon gegarandeerd.

De door allen verworpen boeken

We komen nu tot de *pseudepigrapha*, de verzameling van onechte, vaak absurde religieuze geschriften die onder de joden, respectievelijk de christenen een zekere verspreiding verwierven. De oudtestamentische pseudepigrapha ontstonden tussen ± 200 v. Chr. en 200 n. Chr., en die van het Nieuwe Testament in de 2e en 3e eeuw n. Chr. Sommige zijn leerstellig onschuldig (zoals Psalm 151), andere bevatten religieuze fantasie of overlevering (mogelijk gebaseerd op een historische kern), vaak wilde imitaties van de profetische boeken, vaak ongezonde speculaties over onbekende onderwerpen (zoals de jeugd van Christus) en vooral allerlei dwaalleringen die volgens de canonieke boeken als verwerpelijk en gevaarlijk moeten worden beschouwd. Geen enkel geestelijk leider heeft ooit één van deze boeken als canoniek beschouwd. Anderzijds komen er in zulke boeken ook ware dingen voor, vandaar dat bijbelschrijvers er soms indirect op zinspelen. Zo lijkt Judas in zijn brief naar het boek “De tenhemelopneming van Mozes” (vs. 9) en het boek 1 Henoch (vs. 14v.), en

Paulus in 2 Timótheus 3:8 naar één of ander boek van Jannes en Jambres (of Mambres) te verwijzen (althans volgens Origenes).

De standaardlijst van oudtestamentische pseudepigrapha omvat 17 boeken: vier legendarische (o.a. het boek van Adam en Eva), zeven apocalyptische (Apocalypse = Openbaring) (o.a. de door Judas aangehaalde boeken), vier onderwijzende boeken, een historisch boek en een dichterlijk boek: de Psalmen van Salomo, waaraan we ook nog Psalm 151 kunnen toevoegen die in de Septuaginta (zie hoofdstuk 2 en 3) voorkomt. Deze lijst is echter nog lang niet volledig; de Dode-Zeerollen hebben nog verscheidene nieuwe pseudepigrapha aan het licht gebracht.

Het aantal nieuwtestamentische pseudepigrapha is nog veel groter: in de 9e eeuw somde Photius er al 280 op, en sindsdien zijn nog andere bekend geworden. De verzameling omvat tientallen “Evangeliën” (enkele bekende zijn die zogenaamd van Thomas, van Petrus, van de Egyptenaren, van Nicodémus, van Jozef de timmerman, van Maria’s geboorte, en van de kindsheid van Jezus), een aantal boeken genaamd “Handelingen” (van allerlei afzonderlijke apostelen), een aantal brieven (waaronder zelfs één zogenaamd van Christus aan de koning van Mesopotamië, en 6 brieven zogenaamd van Paulus aan Seneca), een aantal boeken genaamd “Openbaring” (o.a. die van Paulus, van Thomas, van Stéfanus), en nog verscheidene andere.

De oudtestamentische apocriefen

We komen nu tot de “apocriefe” boeken, dus die welke volgens sommigen als canoniek aanvaard werden. Dit is een belangrijk onderwerp omdat onder andere de Rooms-katholieke kerk een aantal oudtestamentische apocriefen als canoniek beschouwt, zodat men die wel in katholieke, maar niet in de meeste protestantse bijbeluitgaven zal aantreffen. De Septuaginta bevat al deze apocriefen (behalve 2 Esdras) eveneens, plus enkele pseudepigrapha. De Rooms-katholieke kerk verklaarde de apocriefen voor canoniek (op 1 en 2 Esdras en het Gebed van Manasse na) tijdens het Concilie van Trente (1546). De volledige lijst van oudtestamentische apocriefen kan men nu als volgt indelen:

1. Historisch

1 Esdras (Vulgaat: 3 Esdras = 3 Ezra): hoofdzakelijk een bewerking van 2 Kronieken 35 en 36, Ezra, Nehemia 8, plus legenden.

1 Maccabeeën: de geschiedenis van het Jodendom onder Antiochus Epiphanes en de Hasmonaeën, tot ± 100 v. Chr.; belangrijk historisch werk!

2 Maccabeeën: een parallel, meer legendarisch verslag, alleen over Judas Maccabaeus.

2. Religieuze fictie (“haggadah”)

Tobias: een korte, sterk Farizeïsche novelle (± 200 v. Chr.); wettisch. *Judith*: .idem (± 150 v. Chr.); heldhaftig; vol historische blunders.

Aanhangsels van Esther: latere, populaire toevoegingen die moesten dienen om rijkelijk te voorzien in het ontbreken van Gods naam in Esther.

Aanhangsels van Daniël: later opgenomen legenden: het verhaal van *Susanna*, dat van *Bel en de Draak*, en het *Gezang van de drie jongemannen* in het vuur (zie Daniël 3).

3. Onderwijzend (“wijsheid”-literatuur)

De Wijsheid van Salomo (tussen 140 v. en 40 n. Chr.): aanval op scepticisme, materialisme en afgoderij.

Jezus Sirach of *Ecclesiasticus* (± 180 v. Chr.): moreel hoogstaand werk; lijkt op Spreuken.

Baruch (tussen ± 150 v. en 100 n. Chr.): beweert het werk van Jeremia’s vriend Baruch te zijn; bevat een nationale zondenbelijdenis, “wijsheid” en een belofte van verlossing. Als aanhangsel voegt men vaak de onafhankelijke *Brief van Jeremia* erbij.

4. Apocalyptisch (= profetische visioenen)

2 Esdras (Vulgaat: 4 Esdras): profetie, visioenen en vermaningen (men zegt dat Luther door dit boek zo in de war raakte dat hij het in de Elbe gooide).

In het licht van alles wat we hierboven schreven zal het niet moeilijk zijn in te zien waarom de Oosters-Orthodoxe, Anglicaanse en protestantse kerken deze boeken nooit als volledig canoniek hebben beschouwd. Denken we terug aan de vijf genoemde criteria, dan zien we dat (1) de apocriefen niet claimen profetisch te zijn, (2) niet komen met werkelijk gezag van God, (3) weinig origineel opbouwend materiaal, geen voorzeggingen en geen nieuwe waarheid over de Messias (Gods gezalfde Verlosser) verschaffen, (4) soms vol zitten met historische dwalingen en leerstellige ketterijen zoals het bidden tot doden, (5) door het volk van God waaraan zij het eerst gericht waren, afgewezen zijn. De joodse gemeenschap heeft ze nimmer als canoniek aanvaard, Christus en de nieuwtestamentische schrijvers hebben dat evenmin gedaan, en de christelijke kerk als geheel heeft ze ook nooit geaccepteerd, op welk tijdstip dan ook. De meeste grote kerkvaders van de vroege kerk hebben ze als niet-canoniek verworpen. Geen kerkconcilie heeft ze als canoniek beschouwd totdat de kleine, plaatselijke concilies van Hippo en Carthago (zie boven) dit deden, vooral onder invloed van Augustinus en de Septuaginta; maar zelfs Augustinus beschouwde ze slechts als beperkt canoniek, en bovendien werd hij op dit punt scherp aangevallen door de grootste Hebreeuwse christengeleerde van die tijd, Hieronymus, die zelfs weigerde de apocriefen in het Latijn te vertalen. Pas na zijn dood werden ze aan de Vulgaat toegevoegd. Zelfs tot in de tijd van de Reformatie verwierpen veel Rooms-katholieke geleerden deze boeken als niet-canoniek.

We hebben al gezien waarom de apocriefen wel in de Septuaginta terechtgekomen waren. De Alexandrijnse joden hadden deze Griekse vertaling gemaakt, maar zij hadden geen enkel gezag om een canon vast te stellen; hun vertaling claimt trouwens ook niet een canon te bieden (zie hierboven Philo). Net als we dat bij de eerste christelijke Bijbels zien (Sinaïticus, Vaticanus, etc.), namen oude manuscripten vaak de apocriefen op om ze beschikbaar te stellen voor bestudering en voorlezing, zonder ze daarmee canoniek te verklaren. Dit blijkt uit het getuigenis van de antieke schrijvers en de kerkvaders. Toen tenslotte het Concilie van Trente in 1546 de apocriefen canoniek verklaarde, was dit een polemische en bevooroordeelde handeling. In discussies met Luther beriepen de Rooms-katholieken zich op Maccabeeën om het bidden tot de doden te verdedigen. Toen Luther dit boek als apocrief afwees, antwoordde Rome door het boek in Trente eenvoudig canoniek te verklaren. Dat dit niet alleen polemisch maar ook bevooroordeeld gebeurde, blijkt daaruit dat niet alle apocriefen canoniek verklaard werden; zo werd onder andere 2 Esdras afgewezen, dat een krachtige waarschuwing tégen het bidden tot de doden bevat!

De nieuwtestamentische apocriefen

Met de apocriefe boeken van het Nieuwe Testament staat de zaak nog eenvoudiger, omdat geen ervan door enige christelijke groepering vandaag als canoniek beschouwd wordt, ook niet door Rome. Daardoor is ook het verschil met de pseudepigrapha vaag; het verschil zit hierin dat de apocriefen elk door minstens één kerkvader min of meer als canoniek beschouwd werden, en dit met de pseudepigrapha nimmer het geval is geweest. Deze apocriefen zijn op zich heel belangwekkend omdat zij ons waardevolle informatie verstrekken over de leerstellingen en kerkinrichting van de vroege christelijke kerk en over de ontwikkeling van de werkelijke nieuwtestamentische canon. Als we de zojuist gegeven definitie van de apocriefen aanhouden, kunnen we ze als volgt indelen:

1. Werken van “apostolische vaders” *De 7 brieven van Ignatius* (± 110), resp. aan de Efeziërs, de Magnesiërs, de Tralliërs, de Romeinen, de Filadelfiërs, de Smyrnaeërs en aan Polycarpus. *De brief van Polycarpus aan de Filippenzen* (± 115). *De brief van Clemens aan de Corinthiërs* (± 96). *De zogenaamde tweede brief van Clemens* (maar niet van hem) (120-140?). *De “didachè” (= leer) van de twaalf apostelen* (maar niet van hen) (100-120?). *De “Pastor” (= Herder) van Hermas* (allegorie) (115-145?).

De brief van Barnabas (niet van hem; ook genaamd: Pseudo-Barnabas) (tussen 70 en 135?).

2. Andere apocriefen die soms als canoniek beschouwd zijn *De Openbaring van Petrus* (niet van hem) (± 150).

De Handelingen van Paulus (± 170).

De brief aan de Laodiceeërs (4e eeuw?). *Het Evangelie van de Hebreëën* (± 75!).

Hoewel elk van deze boeken een zekere tijd op bepaalde plaatsen een zeker aanzien genoot, hebben zij geen van alle ook maar in de verste verte iets van een canonieke erkenning gekregen in de kerk als geheel.

Conclusie

De canon van de Bijbel is een fascinerend onderwerp, dat ons laat zien hoe opmerkelijk en hoe opvallend de bijbelboeken onderscheiden zijn van zelfs de edelste niet-geïnspireerde religieuze geschriften - zo opvallend dat maar heel weinig bijbelboeken betwist zijn, en dat dan nog door slechts enkelen. Ook zijn er maar heel weinig andere boeken die ooit voor canonicus zijn aangezien, en dat dan ook maar door slechts enkelen. Dit unieke karakter van de canonieke boeken kan alleen verklaard worden uit het wonder van de goddelijke inspiratie (zie hoofdstuk 6).